

4. Котляревский С. А. Основные задачи русской внешней политики // Проблемы Великой России. — 1916. — №1.
5. Милюков П. Н. Воспоминания. В 2-х т. Т.2. — М.: Современник, 1990. — С. 161.
6. Милюков П. Н. Константинополь и проливы // Вестник Европы. — 1917. — №1. — С. 371.
7. Нагаевський І. Історія української держави двадцятого століття. — К.: Укр. письменник, 1993.
8. Сазонов С. Д. Воспоминания. — М.: Межд. отношения, 1990.
9. Секретный доклад В. Р. Робертсона 9 мая 1917 г. «Военные последствия выхода России из Антанты» // Вопр. ист. — 1998. — №8.
10. Слонимский Л. З. Иностранное обозрение // Вестник Европы. — 1916 № 10.
11. Шелохаев В. В. Российские либералы в годы первой мировой войны // Вопр. ист. — 1993. — №8.
12. Dougherty J., Pfalzgraff R. Contending Theories of International Relations: A Comprehensive Survey. — New York: Harper Collings Publishers, 1990.
13. Huntington S. The Clash of Civilazations.- London: Touchstone books, 1996.
14. Keylor W. The Twentieth Century World/ — Oxford and New York: Oxford University Press, 1996.
15. Mackenzie Wallace D. Our Russian Ally. — London: Macmillan and Co, ltd, 1914.

О. А. Гавриленко, кандидат історичних наук, доцент
(Університет внутрішніх справ)

АГРАРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УРЯДУ ГЕНЕРАЛА ВРАНГЕЛЯ

Оповитий серпанком забуття історичний краєвид на наших очах поступово прояснюється. Все більше фактів, раніше невідомих не лише широкому загалу, але й спеціалістам, стає надбанням усіх, хто цікавиться історією держави і права України. Особливо це стосується періоду 1917-1921 рр., насиченого подіями, що мали величезне значення для подальшої долі нашого народу. З багатьох архівних документів, бібліотечних книг знято гриф секретності, з'явилася можливість їх вивчення. Забуті раніше і нині віднайдені матеріали дають змогу дещо по-новому

глянути на наше порівняно недавнє минуле, краще зрозуміти закономірності історичного розвитку і зробити певні висновки на майбутнє.

Значною мірою усе сказане стосується й питань, пов'язаних із особою одного з найвизначніших керівників білого руху періоду громадянської війни генерал-лейтенанта Петра Миколайовича Врангеля (1876-1928). В літературі радянського періоду він характеризувався здебільшого як «чорний барон», який користувався авторитетом лише в очах реакційного «монархічного офіцерства» [7, с. 422]. Але поступово, крок за кроком наша історична наука позбавляється багатьох міфів, які творилися впродовж десятиліть. Невблаганний плин часу зумовлює еволюцію наукової думки. Нова генерація дослідників знову й знову звертається до начебто раз і назавжди вирішеної проблеми. І це вбачається цілком закономірним. Адже, як слушно зауважував професор Кембриджського та Лондонського університетів Дж. Галдейн (J. B. S. Haldane), «кожне покоління повинно написати свою історію. Нові події набирають ваги, і давні події треба розуміти по-новому» [3, с. 51].

Нині особі П. М. Врангеля в науковій літературі приділяється дещо більше уваги. Його намагання протистояти більшовицькій навалі поступово починають знаходити адекватну оцінку. Але, на жаль, до цього часу широко та всебічно не досліджена його діяльність періоду громадянської війни, у т. ч. й законодавча. Окремим аспектам означеної проблеми присвячено цю статтю.

В умовах громадянської війни кожна з воюючих сторін різноманітними засобами прагнула залучити на свій бік найчисельніший шар населення – селянство. У 1920 р., розуміючи що без народної підтримки перемога у війні з радянською Росією неможлива, таку спробу здійснив і головнокомандуючий білогвардійськими військами, зосередженими в Криму, П. М. Врангель. Він запропонував здійснити радикальну земельну реформу, яка стала б логічним продовженням столичинських аграрних перетворень 1906-1910 рр. і була спрямована на розвиток заможного селянського господарства.

Створити комісію для попереднього опрацювання основних положень земельної реформи наприкінці квітня 1920 р. було доручено сенаторові Г. В. Глинці, відомому своїми консервативними поглядами. Головнокомандуючий П. М. Врангель вимагав, щоб проект документу був поданий йому в тридцятий термін. До комісії було включено особистого приятеля Врангеля – генерала Левашова, голову спілки землевласників «на Півдні Росії» і рішучого супротивника земельної реформи, колишнього таврійського губернатора, нещодавно обраного голо-

вою ялтинської думи, графа Апраксіна — також супротивника реформи, кримського землевласника і принципового прихильника великого землеволодіння, колишнього міністра уряду генерала М. Сулькевича В. С. Налбандова [4, с. 310], колишнього товарища (тобто заступника) міністра землеробства при царському уряді П. П. Зубовського, колишнього уповноваженого по землевпорядженню у Таврійській губернії Шлейфера, молодого вченого-економіста К. О. Зайцева, відомого земського діяча князя В. Оболенського та ще кількох осіб. Здавалося б, такий склад був навмисне підібраний, аби загубити розпочату справу. Проте, за свідченням деяких учасників подій, тут ніякого підступу не було, а було просте легкодумство, пов'язане з надзвичайно спрощеним, «військовим» розумінням генералом Врангелем формули про здійснення «лівої політики правими руками». Сене її полягав у тому, що кому завгодно і що завгодно можна наказати — і все буде виконано. Як не дивно, але в цьому випадку генерал почасти був правий. Подальший розвиток подій показав, що Г. В. Глінка, після невдалої спроби «саботувати» земельну реформу, зрештою, за розпорядженням Врангеля, став одним з авторів досить радикального аграрного закону і як міністр землеробства керував роботою щодо втілення його в життя.

В Ялті група «саботажників» — противників радикальної аграрної реформи — діяла ще досить згуртовано. Комісія працювала три дні з ранку до вечора в номері ялтинського готелю «Росія», прагнучи дійти спільної думки щодо основ земельного законодавства. Та всі ці намагання залишалися безрезультатними. Більшість рішуче відхиляла принцип примусового відчуження і намагалася звести реформу лише до сприяння селянам у купівлі поміщицьких земель. Зрештою в такій ситуації К. О. Зайцев та В. Оболенський відмовилися підписати тези, підтримані більшістю, і подали окремі думки.

Приблизно за тиждень по тому у губернаторському будинку в Сімферополі зібралося нове, розширене засідання комісії із земельного питання. За пропозицією Врангеля до неї було запрошено по два представники від землевласників кожного з п'яти повітів Криму. Демократичних виборів членів комісії проведено не було. Їхні кандидатури визначалися на розсуд повітових управ. Ця комісія була більш чисельнішою за ялтинську, але за складом майже такою ж. Вона лише поповнилася кількома місцевими землевласниками і чиновниками. З представників селян були присутніми тільки троє, невідомо за якими принципом обраних повітовими земськими управами.

Сімферопольська комісія виявилася депо радикальнішою за ял-

тинську. За деякими припущеннями Глинка одержав інструкцію від Врангеля зрушити земельне питання з мертвої точки. Його підтримували чиновники. Праву опозицію очолював В. С. Налбандов, а К. О. Зайцев та В. Оболенський склали опозицію зліва. Комісія прийняла законопроект, у якому право землеволодіння обмежувалося визначеним максимумом. Великим землевласникам пропонувалося протягом двох-трьох років продати свої земельні надлишки. У разі невиконання цієї вимоги великі землеводіння мали бути відчужені у примусовому порядку.

Щоправда, консервативно настроєному В. С. Налбандову вдалося додати до проекту низку застережень, спрямованих на уповільнення реформи і «знешкодження» її для великих землевласників. Його пропозиції одержали підтримку. Наміри більшості були цілком ясні: враховуючи обставини, проголосити реформу, але здійснення її відкласти на якомога довший термін, а там — видно буде. Очевидно, колишні поміщики сподівалися, що, в разі перемоги Врангеля над більшовиками і затвердження силою багнетів його влади в Росії, питання про земельну реформу може бути знятим з порядку денного, і все залишиться, як було. Селяни ж на засіданнях комісії лишалися цілком пасивними. Показово, що сам голова комісії Г. В. Глинка в інтерв'ю представникам преси заявив, що про широку аграрну реформу не йдеться. «Мова йде про здійснення швидкої і вигідної купівлі... орендарями-землеробами необхідних їм земельних ділянок. Якби, — говорив він, — з'явилися... вимоги загального поділу і безоплатного відчуження, то комісії не варто було б і створювати».

Здавалося, справа зайшла в глухий кут. Але скоро виявилось, що це не так. У Севастополі за сприяння П. М. Врангеля утворилася селянська спілка. До неї увійшли кілька заможних селян, яким вдалося втекти з території України, зайнятої більшовиками, і відомий лідер партії трудовиків, що якимось чином опинився в Криму, колишній депутат І Державної Думи, пізніше співробітник «Нового Часу» і, нарешті, один із учасників невдалого корнілівського виступу, А. Ф. Аладьїн. Спілка подала Врангелю свої пропозиції щодо земельної реформи.

Свідки тих подій згадували, що П. М. Врангель, отримавши законопроект сімферопольської комісії, надзвичайно розгнівався, вилаяв Г. В. Глинку за саботаж його наказів і велів йому скликати терміново нову комісію для упорядкування законопроекту на підставі пропозицій селянської спілки. Цього разу до її складу вже не було запрошено великих землевласників. За допомогою П. П. Зубовського Г. В. Глинка в порядку надзвичайної нагальності склав новий законопроект, протилежний тому,

що автор відстоював у керованих ним ялтинській і сімферопольській комісіях. Законопроект 25 травня 1920 р. був затверджений Врангелем. В Криму, а потім і в звільнених від більшовиків частинах північної Таврії земельна реформа почала запроваджуватися в життя.

Зміст земельного закону Врангеля зараз мало кому відомий, а тому доцільно зупинитися на основних його положеннях. Першим параграфом закону встановлювалося, що «усяке володіння землею, незалежно від того, на якому праві воно засноване (тут, звичайно, припускається, хоча й не проголошується, і «право захоплення»), підлягає охороні з боку урядової влади від усякого захоплення і насильства. Всі земельні угіддя залишаються у володінні тих, хто їх обробляє, або хазяїв, що користуються ними», надалі до змін, вироблених у порядку, передбаченому законом.

Другий параграф визначав, які із захоплених селянами земелі підлягають безумовному поверненню колишнім власникам. До них належали надільні землі, землі, куплені через Селянський банк, відруби і хутори, що виникли за землепорядними законами, церковні наділи і вакуфи¹, землі, що належали видатним вченим і навчальним закладам і, нарешті, садибні, городні і засаджені особливо цінними спеціальними культурами землі. Із земель загального сільськогосподарського призначення мали бути повернені старим власникам лише ділянки, які своїм розміром не перевищували максимальних норм землеволодіння, що встановлювалися врангелівським урядом за поданням повітових земських рад. Всі інші землі передавалися в розпорядження волосних земельних рад, які мали розподілити їх між хліборобами (одержували її у повну особисту власність). Переважні права по придбанню земель у власність надавалися «воїнам, які знаходяться в рядах військ, що борються за відновлення державності, і їхнім сімействам».

Волосні ради мали обиратися волосними земськими сходами, членами яких були: 1) усі сільські старости, 2) виборні від сільських і земельних товариств по одному від десятих дворів, 3) усі приватні власники, незалежно від розміру володіння, 4) представники від церковних і казенних земель, а також від земель, що належали різним утворенням.

Повітові ради, які мали розглядати скарги на дії волосних рад і були покликані встановлювати норми землеволодіння в повіті, створювалися під головуванням призначеного урядом

¹ Вакуф (вакф) (араб.) — в мусульманських країнах майно (рухоме та нерухоме), передане державою або окремою особою на релігійні чи благодійні цілі.

повітового посередника із земельних справ. До складу повітової ради входили голова повітової земської управи, мировий суддя за призначенням мирового з'їзду, представник відомства фінансів та представники волосних рад, по одному від кожної.

Законом передбачалася передача функцій волосних земельних рад волосним земствам, як тільки такі будуть створені на підставі закону, видання якого передбачалося найближчим часом. «Надалі, до закріплення за новими власниками земельних ділянок», вони зобов'язувалися щорічно вносити до державного фонду викуп зерном. «Повною оплатою вартості кожної десятини зручної землі визнається здача до державного запасу хліба в зерні переважаючого у даній місцевості посіву в розмірі п'ятикратного середнього за останні 10 років врожаю цього хліба з однієї казенної десятини». Ці внески мали здійснюватися протягом 25 років рівними частинами [6, с. 17]. Питання про те, як держава буде розплачуватися з попередніми власниками землі, підлягало подальшому опрацюванню (але, зважаючи на ситуацію, відповідного закону так і не було видано).

Аграрний закон уряду Врангеля був рішучим поворотом у земельній політиці кримської влади, що стала шукати опори в селянстві, переважно в середніх і заможних його прошарках. Негайно в усі повіти Криму, а потім і в Мелітопольський повіт (після відступу з нього більшовиків) були призначені посередники із земельних справ, під керівництвом яких наново обрані волосні ради приступали до роботи щодо реєстрації земель і встановлення максимальних норм землеволодіння.

За свідченням сучасників, земельна реформа Врангеля загальною була зустрінута селянами позитивно. Близько третини селянського населення Криму на той час складалося з безземельних орендарів, давня мрія яких — одержати у власність оброблювану ними землю — нарешті мала здійснитися. Звичайно, селян дещо турбувало питання про викуп. Викупні платежі дійсно були занадто високими, оскільки одна п'ята врожаю з десятини перетворювалася при трипільній системі на три десятих із десятини посіву, а за умов поширеної в Криму перелогової системи — на половину, а то й більше. Це стало приводом для посиленої агітації проти земельного закону. Проте селяни сподівалися, що, отримавши землю на законній підставі, вони вже не будуть позбавлені її, а викупні платежі можуть бути розстрочені (це передбачалося й законом), а можливо й зовсім скасовані.

Незважаючи на те, що закон був занадто складним, пристосованим швидше до умов мирного часу, аніж до періоду громадянської війни, все ж таки треба віддати йому належне, як

спробі, хоча і запізній, круто змінити напрям політики кримської військової влади в її ставленні до селянства. Один з палких прибічників земельної реформи В. Оболенський, аналізуючи його, писав: «Якби земельний закон, хоча б у тому вигляді, в якому він був виданий генералом Врангелем 25 травня 1920 р., був виданий генералом Денікіним 25 травня 1918 р., результати громадянської війни були б зовсім іншими. Якщо без земельного закону в атмосфері ненависті всієї селянської маси добровольча армія за допомогою англійських гармат і танків докотилася до Орла і Брянська, то з земельним законом, що залучив би селянські маси на її бік, вона напевно дійшла б до Москви» [6, с. 24]. Безсумнівно, слід зважати на суб'єктивну, а тому дещо неадекватну тодішній реальній ситуації, позицію цього колишнього земського діяча. Та все ж, здійснюючи сучасні реформи, надзвичайно корисним та вкрай необхідним вбачається ще раз звернутися як до позитивного, так і негативного досвіду, зокрема досвіду опрацювання земельного законодавства. У цьому сенсі доцільно було б здійснити всебічний комплексний аналіз спроб здійснення аграрних реформ не лише урядом барона П. М. Врангеля, але й Центральною Радою [2], урядом гетьмана П. Скоропадського тощо. Певні кроки на цьому шляху вже зроблено [1, 5, 8, 9], але проблема все ще чекає на своїх дослідників.

Література

1. Витанович І. Аграрна політика українських урядів 1917-1920. — Мюнхен; Чикаго, 1968.
2. Временный земельный закон Украинской Центральной Рады 18 января 1918 г. Закон про 8-годинний робочий день 25 січня 1918 року. — Херсон, 1918.
3. Лина Ю. І. Призначення України. — Львів, 1992.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.
5. Мироненко О. М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. — К., 1995.
6. Оболенский В. Крым при Врангеле: Мемуары белогвардейца. — М.; Л., 1927.
7. Революция на Украине: По мемуарам белых. — М.; Л., 1930.
8. Рогожин А., Гончаренко В. Земельне законодавство Центральної Ради // Вісник Академії правових наук України. — 1994. — Вип. №2. — С. 24-32.
9. Українське державотворення: Невитребуваний потенціал: Словник-довідник. — К., 1997.